

Tûsî", *Hezâre-i Şeyh Tûsî*, Tahran 1362 hş., s. 401-428, 453-458; Hossein Modarressi Tabâtabâî, *An Introduction to Shi'i Law*, London 1984, s. 7, 40-49; Mazlum Uyar, *İmâmiyye Şiâsi'nda Düşünce Ekolleri -Ahbârîlik-*, İstanbul 2000, s. 106-131; a.m.f., *Şii Ulemânın Otoritesinin Temelleri*, İstanbul 2004, s. 13-98; a.m.f., "Hillî, Mu-hakkık", *DÂ*, XVIII, 39; C. J. Adams, "The Role of Shaykh Al-Tûsî in the Evolution of a Formal Science of Jurisprudence among the Shi'ah", *IS*, X/3 (1972), s. 173-180; Abdullah Kahraman, "Caferî Usulcû Ebû Cafer et-Tûsî'ye Göre Bağlayıcılık Açısından Hz. Peygamber'in Fiilleri", *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin El-mî Mecmuası*, II/3, Bakü 2005, s. 11-28; a.m.f., "Şii-Sünnî Usul Polemiği (Tûsî Örneği)", *Marife*, V/3, Konya 2005, s. 213-232.

ABDULLAH KAHRAMAN

TÜSÎ, Nasîrüddin (نصير الدين الطوسي)

Ebû Ca'fer Nasîrüddin Muhammed
b. Muhammed b. el-Hasen et-Tûsî
(ö. 672/1274)

İranlı âlim ve filozof.

11 Cemâziyelevvel 597'de (17 Şubat 1201) Tûs'ta doğdu. Kum veya Hemedan yakınlarındaki Cehrûd Sâve'den olan ailesi daha sonra Tûs'a yerleşmiştir. Kaynakların çoğunda Ebû Ca'fer künyesiyle geçiyorsa da Ca'fer adında bir oğlu olduğu bilinmemektedir. Bu durum, onun İmâmiyye'nin önemli âlimlerinden Ebû Ca'fer et-Tûsî ile (ö. 460/1067) karıştırılmasından veya Rahim Sultanov'un belirttiği gibi (bk. bibl.) saygı amacıyla ona benzetilmesinden kaynaklanmış olabilir. Bazı müellifler Tûsî'yi Ebû Abdullah künyesiyle anmıştır (meselâ bk. Yûnînî, III, 79; Zehebî, s. 114; Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr, XVII, 514). En çok kullanılan lakabı Hâce Nasîrüddin'dir. İlk eğitimi babasından alan Tûsî on beş yaşlarında iken dönemin ilim merkezlerine yolculuk yaptı. Nişâbur'da Muînüddin Sâlim b. Bedrân el-Mâzinî el-Mısrî'den fıkıh, Ferîdüddin Dâmâd diye bilinen Ebû Muhammed Hasan b. Muhammed Ferîmüddî'den felsefe dersleri aldı. Kendisinin felsefeye meyletmesinde bu sonuncu âlimin büyük etkisi vardır. Tûsî ondan İbn Snâ'nın eserlerini ve özellikle *el-İşârât ve't-tenbihât*'i okudu. Akfî ilimlerdeki hocalar silsilesi Ferîdüddin Dâmâd, Ebû Ali Sadreddin Muhammed b. Hârisân es-Serahsî, Efdalüddin Gîlânî, Ebû'l-Abbas Fazl b. Muhammed Lûkerî, Behmenyâr b. Merzûbân el-Âzerbaycânî, İbn Sînâ; naklî ilimlerdeki hocalar silsilesi de babası Muhammed b. Hasan, Fazlullah b. Ali b. Abdulhâ el-Hasenî er-Râvendî, Ebû Ca'fer et-

Tûsî, Şerîf el-Murtazâ şeklinde sıralanır (İşkeverî, II, 415; Hânsârî, VI, 414). Tûsî'nin İmâmiyye mezhebine mensup âlimlerden oluşan naklî ilimlerdeki hocalar silsilesinde bir kopukluk bulunmaktadır. Zira kronolojiye göre Râvendî'nin Ebû Ca'fer et-Tûsî ve Şerîf el-Murtazâ'dan değil bu iki âlimin öğrencilerinden ders almış olması gerekir. Tûsî'nin yukarıda adı geçenler yanında başka hocaları da vardır (Tünükâbünî, s. 381; Razavî, s. 167-169).

Genç yaşlarından itibaren ilme olan iştiyakı Tûsî'yi kısa zamanda üne kavuşturdu ve ünü, Kuhistan bölgesinin İsmâîlî hâkimi Nâsîrüddin Abdürrahîm b. Ebû Mansûr Muhteşem'e kadar ulaştı. Nâsîrüddin, Tûsî'yi kendi bölgesine davet etti; Moğol istilâsı yüzünden huzuru kaçan Tûsî bu teklifi kabul etti. İlk dönemlerde valinin kendisine destek olmasıyla Kuhistan'da ilmi faaliyetlerini yürütmek için uygun bir ortam buldu; özellikle felsefî ve tecrübî ilimler alanında değerli eserlerinin çoğunu burada yazdı. Bunlar arasında *Şerhu'l-İşârât*, *Ahlâk-ı Nâsîrî* ve *Tahrîrû'l-Mecisî* bulunmaktadır (Razavî, s. 345-351). Ancak çok geçmeden İsmâîlîler'le arası açıldı. Kaynaklara göre bu durum onun Abbâsî Halifesi Müsta'sım-Billâh'a yazdığı bir mektuptan kaynaklanmıştır. Tûsî'nin halifeyle mektuplaştığını öğrenen Kuhistan hâkimi onu hapse attırdı; bir müddet sonra İsmâîlîler'in merkezi olan Alamut Kalesi'ne gönderildi. Moğollar Alamut'u kuşattıklarında Tûsî, Alamut hâkimi Rükneddin Hürşah'a Hülâgû'ya karşı koymasının bir işe yaramayacağını anlattı ve gizlice orayı terkedip kaleyi ona teslim etmesini tavsiye etti. Kalenin tesliminde Tûsî'nin bu rolünü öğrenen Hülâgû onu yanına alarak iltifatta bulundu. Hatta bazı kaynakların belirttiği üzere Tûsî'yi vezir yaptı ve birçok kurumun yönetimini kendisine verdi (Tünükâbünî, s. 368-369, 378-380; İşkeverî, II, 416). Ardından Tûsî, Hülâgû'nun Bağdat seferine de katıldı. Bazı kaynaklar son Abbâsî halifesi Müsta'sım-Billâh'ın Tûsî'nin tavsiyesiyle öldürüldüğünü kaydeder. Bilhassa Takıyyüddin İbn Teymiyye (*Minhâcû's-sünne*, III, 445-446) ve İbn Kayyim el-Cevziyye (*İğâsetü'l-lehfân*, II, 679) bu konuda Tûsî'ye ağır eleştiriler yöneltmiştir. Ancak Bağdat'ın işgali ve halifenin öldürülmesi konusunda geniş bilgi veren kaynakların hiçbirinde bu husus yer almaz. Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr de bu rivayeti şüpheyle karşılamaktadır (*el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVII, 514). Tûsî'nin Hülâgû nezdindeki saygınlığı, özellikle müsbet ilimlerdeki faaliyetlerini yürütmek için maddî destek

bulmasına vesile oldu. Hülâgû'yu ikna ederek Azerbaycan'ın Merâğa şehrinde kendi dönemine kadar İslâm coğrafyasında yapılan en büyük rasathânenin (Ballay, XXXVII/3 [1990], s. 389-390) kurulması için ondan kaynak sağladı. Rasathânenin yapımı 657 (1259) yılında tamamlandı.

Merâğa'daki faaliyetlerini sürdüren Tûsî Bağdat'a yaptığı bir seferde vefat etti (18 Zilhicce 672 / 25 Haziran 1274); aynı şehirde İmam Mûsâ el-Kâzım'ın türbesinin yanına daha önce Abbâsî Halifesi Nâsır-Lidînillâh için yapılan, ancak bazı sebeplerle halifenin gömülemediği mezara defnedildi (Safedî, I, 183; İbn Usfûr el-Bahrânî, s. 246-247). Öğrencisi İbnü'l-Fuvatî, Tûsî'nin intihar ettiğini söylerse de (*el-Havâdisû'l-câmî'a*, s. 245) bu bilgiyi diğer kaynaklar doğrulamamaktadır. Nitekim aynı müellif eserinin başka bir yerinde (s. 269) onun normal şekilde öldüğünü belirtmektedir. İbnü'l-İbrî de, "Bazıları onun zehirlenerek öldüğünü yaydılar" ifadesine yer vermiştir (*Târîhu'z-zamân*, s. 330). Sünnî ve Şii kaynaklarında Tûsî'nin güzel ahlâklı, mütevezi ve insanlara karşı saygılı olduğu kaydedilir (İbnü'l-Fuvatî, s. 269; Safedî, I, 112; Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr, XVII, 514). Ancak İbn Teymiyye ve İbn Kayyim el-Cevziyye gibi Selefler onun şer'î kaidelelere uymadığını, namaz ve oruç gibi ibadetleri yerine getirmediğini, şarap içtiğini, âhirete inanmadığını, âlemin kadim oluşunu iddia ettiğini ileri sürmüştür. Hatta İbn Kayyim, Tûsî'nin Kur'an'ı "avamın Kur'an'ı", İbn Sînâ'nın *el-İşârât*'ını "havasın Kur'an'ı" diye nitelendirdiğini söylemiştir. Aynı âlimler Tûsî'nin rasathâne faaliyetlerini sihirle uğraşma olarak değerlendirmiştir (*Minhâcû's-sünne*, III, 446-449; *İğâsetü'l-lehfân*, II, 679). Fakat bütün bu iddialar gerçeği yansıtmamaktadır; zira Tûsî'nin kitapları, özellikle kelâma dair eserleri incelendiğinde onun şeriatın dışına çıkmamaya gayret ettiği görülür. Yetiştirdiği öğrenciler arasında Ali b. Ömer el-Kâtibî, Kutbüddin-i Şîrâzî, İbn Meysem el-Bahrânî, İbnü'l-Mutahhar el-Hillî, Hasan b. Şerefşah, İbnü'l-Havvâm, İbnü'l-Fuvatî gibi âlimler bulunmaktadır.

Düşünce Sistemi. Nasîrüddin-i Tûsî'nin düşünce hayatını birkaç evreye ayırmak mümkündür. Eğitim çağı olan ilk evre, onun babasından ve diğer Şii-İmâmî âlimlerle Ferîdüddin Dâmâd gibi İbn Sînâ okulu mensup düşünürlerden ders aldığı dönemdir. İkinci evresi, Kuhistan'ın İsmâîlî hâkimi Nâsîrüddin b. Muhteşem'in daveti üzerine oraya gitmesiyle başlar. 654 (1256) yılında Kuhistan'ın Moğollar tara-

TÛSÎ, Nasîrüddin

findan işgaliyle birlikte Tûsî'nin düşünce hayatının üçüncü dönemi başlar. İsmâîlîlik'ten vazgeçtiğini açıkça ilân ettiği bu evre, onun müsbet ilimler ve Meşşâî felsefesiyle ilgili çalışmaları yanında felsefî kelâm alanında da eserler yazdığı dönemdir. Tûsî, Fahreddin er-Râzî ile sistematik bir kimliğe bürünen felsefî kelâm geleneğinin temsilcilerinden biri ve İmâmîyye içerisinde felsefî kelâmın kurucusudur. Bu alandaki en önemli eseri olan *Tecridü'l-İ'tikâd* müteahhirin dönemi kelâmının başlıca kaynakları arasında sayılır. Meşşâî felsefesiyle kelâmın birlikte işlenmesi yönündeki girişimler Gazzâlî ile başlayıp Râzî ile gelişmişse de onların bu faaliyetleri kendi içinde felsefeye karşı bir tepki barındırıyordu. Tûsî'de söz konusu geleneğe karşı tepkisel bir tavır görülmediği gibi özellikle *Tecrid*'de felsefe ve kelâm konuları aynı alanın meseleleri şeklinde ele alınmıştır. Bundan dolayı başta Taşköpîzâde olmak üzere birçok müellif kelâmı Meşşâî felsefesini tam anlamıyla ilk mezcedenin Tûsî olduğunu söylemiştir (*Miftâhu's-sa'âde*, I, 28). Bu sebeple Tûsî, Meşşâî felsefesi geleneğinin önemli temsilcileri arasında zikredilmiş, Gazzâlî tarafından tutarlı biçimde eleştirilen bu geleneği ihya edenlerden biri sayılmıştır. İbn Sînâ felsefesini onun sistemine uygun şekilde yorumlamaya özen göstermiş, bu felsefeyi Ebû'l-Feth eş-Şehristânî ve Fahreddin er-Râzî gibi Eş'arî geleneğine mensup düşünürlerin eleştirilerine karşı savunmuştur. *Şerhu'l-İşârât* ve *Muşârî'u'l-Muşârî'* gibi eserleri bu yöndeki gayretlerini aksettiren temel çalışmalarıdır. Bilhassa Fahreddin er-Râzî'nin *el-İşârât ve't-tenbihât'a* yazdığı şerhteki eleştirilere cevap mahiyetinde aynı eser üzerine yeni bir şerh yazan Tûsî burada tam bir İbn Sînâci olarak davranmaktadır. Bununla birlikte sadece *Şerhu'l-İşârât'a* bakarak Tûsî'nin İbn Sînâci çizgiyi sadakatle izlediğini söylemek yanlış olur. *Şerhu'l-İşârât*, onun kendi düşünce sistemini ortaya koymak yerine İbn Sînâ'nın görüşlerini açıkladığı bir eserdir. Nitekim kitabın başında bunu kendisi de vurgulamakta ve şerh boyunca buna titizlikle uymaktadır. Hatta tamamen karşı görüşü savunduğu bir konuda bile bu şartı hatırlatarak (III, 331) eleştiriden kaçınmaktadır. Tûsî aynı zamanda önde gelen İslâm mantıkçıları arasında yer alır. Başta *Esâsü'l-İktibâs* ve *Tecridü'l-mantık* olmak üzere bu alanda önemli çalışmaları vardır. Müteahhirin döneminin önde gelen düşünürlerinden Teftâzânî, Seyyid Şerîf el-Cürcânî, Mîr Dâ-

mâd, Molla Sadrâ ve Molla Fenârî gibi âlimlerin eserlerinde Tûsî'nin görüşlerine yer vermeleri ve kendisini muhakkik sıfatıyla anmaları onun bir otorite kabul edildiğini göstermektedir.

Varlık Anlayışı. Tûsî'nin varlık anlayışı Meşşâî ve kelâmî geleneklerin izlerini taşımaktadır. Varlığı tanımlanamaz kabul ederek (*Tecridü'l-İ'tikâd*, s. 105) hem İbn Sînâ-Behmenyâr okuluyla hem de kelâmcıların büyük bölümüyle aynı görüşü benimsemekte, varlık-mahiyet ilişkisinde Meşşâî felsefesinden yana tavır almaktadır. Bu konuda sadık bir İbn Sînâci gibi davranıp mümkünler alanında varlıkla mahiyetin ayrı, zorunlu varlıkta ise aynı olduğunu söyler (*Muşârî'u'l-Muşârî'*, s. 83). Müttekaddimin dönemi kelâmcılarından farklı şekilde zihnî varlık kategorisini kabul etmesi de onun İbn Sînâci yönlerinden biridir. Tûsî'nin, varlıkla yokluk arasında vasıta kabul etmeyerek Mu'tezile kelâmcısı Ebû Hâşim el-Cübbâî'nin benimsediği ahvâl teorisine karşı çıkması kelâmcıların çoğunluğu ve Meşşâî düşünürlerin görüşleriyle, vücûb ve imkân gibi kavramların sübûtî nitelikler olmadığını savunması ise İşrâkîliğin kurucusu Sühreverdî'nin fikirleriyle örtüşmektedir (*Tecridü'l-İ'tikâd*, s. 107, 112; krş. Sühreverdî el-Maktûl, I, 25-26). Tûsî, kelâmcıların bölünmeyen cüz (atom) anlayışını reddedip basit cismin herhangi bir cüze sahip olmadığını savunan Ebû'l-Berekât el-Bağdâdî ile birleşmektedir (*Şerhu'l-İşârât*, II, 20-25; krş. *el-Mu'teber fi'l-hikme*, II, 27). İbn Sînâ düşüncesinde önemli bir yer tutan kozmik akıllar teorisine karşı felsefe ve kelâma dair eserlerinde farklı tavırlar sergileyen Tûsî, *Tecridü'l-İ'tikâd*'da bu teoriye karşı müteReddit davranırken *el-Fuşûl*'de bunu açıkça eleştirmektedir. Onun *el-Fuşûl*'deki istidlâline göre sudûrun kabul edilmesi, âlemdeki varlıklardan her birinin müteselsilen diğerinin vasıtalı veya vasıtasız illeti olmasını gerektirir; bu da illet ve malûl olmaları bakımından bütün varlıkların dolaylı veya dolaysız birbirlerinden müstağni kalamayacağı anlamına gelir. Halbuki duyulur âlemde böyle bir şey söz konusu değildir. Ayrıca sudûr teorisinin varlık-yokluk, teklik-çokluk gibi yönlerden tutarsızlıklar taşıdığını savunur ve bu teorisinin doğru olmadığını neticesine ulaşır (*el-Fuşûl*, s. 65). *el-Fuşûl*'deki bu tutumuna rağmen *Tecrid*'de sudûr konusunda müteReddit davranması, hatta bazan teoriyi savunması (meselâ bk. *Risâle fi işbâti'l-âkli'l-mufârk*, s. 479-481) Tûsî'nin bu hususta tam bir kanaate varmadığını gös-

termektedir. Bu tereddüdü Sadreddin Konevî ile yazışmalarında konunun zorluğunu vurgulamasında (*Ecvibetü mesâ'ili Şad-ridîn el-Konevî*, s. 230-232), ayrıca Râzî'nin öğrencilerinden Şemseddin Hüsrevşâhî'ye gönderdiği mektupta da görülmektedir. Burada tek bir illetten çokluğun çıkması sorununu çözemediğini belirterek Hüsrevşâhî'den bu konudaki görüşlerini kendisiyle paylaşmasını rica etmektedir (*Mesâ'ilü Naşiriddin et-Tûsî*, s. 268).

Ulûhiyyet. Tûsî'nin ulûhiyyet anlayışı genel hatlarıyla mensubu olduğu İmâmîyye'nin görüşleriyle uyumludur. Başta isbât-ı vâcib olmak üzere bazı konularda İbn Sînâ geleneğinden etkilendiği söylenebilir. İsbât-ı vâcibde İbn Sînâ ekolünün izleyerek imkân delilini merkeze alan Tûsî, müstaktil risâlelerinde ve öğrencisi Necmeddin Ali b. Ömer el-Kâtibî ile yazışmalarında söz konusu delil üzerinde ayrıntılı biçimde durmaktadır. Allah'ın sıfatları konusunda ise İmâmî-Mu'tezile çizgisini benimseyip sıfatların zâtın aynı olduğunu kabul eder (*Tecridü'l-İ'tikâd*, s. 194). Meşşâî felsefesiyle kelâm arasında tartışmalı alanlardan birini teşkil eden Tanrı telakisi meselesinde de çeşitli kantlar ileri sürerek filozoflardaki "mûcib bizzât Allah" anlayışı yerine kelâmdaki "kâdir-i muhtâr Allah" anlayışını kabul eder (a.g.e., s. 191; İbnü'l-Mutahhar el-Hillî, s. 393-394). Ancak Tûsî, Allah'ın kâdir-i muhtâr olduğu hususunda kelâmcıların delillerini esas alırken Fahreddin er-Râzî'den farklı şekilde (*Kelâm'a Giriş*, s. 164) İbn Sînâ ve diğer Meşşâî filozoflarında Allah'ın kâdir olmadığı yolunda bir iddiaya rastlanmadığını ifade eder. Tûsî'ye göre kâdir kendisinden hem fiil sâdir olabilen hem de olmayabilen varlıktır. Kudret sıfatına irade sıfatı eklenince kâdir var etme veya etmeme şeklinde iki taraftan birini seçer. Filozoflar Allah'ın bu anlamda kâdir olduğunu kabul ederler. Ayrıca Tûsî kelâmcılardan farklı biçimde yorumlasalar da filozofların Allah'ın muhtar olduğu anlayışını kabul ettiklerini söyler (*Kavâ'idü'l-âkâ'id*, s. 445). Bu konuda kelâmcılarla filozoflar arasındaki temel fark, iki sıfatın bir arada bulunması halinde fiilin sâdir olmasının mümkün mü zorunlu mu oluşundadır. Filozoflar, mûcip Tanrı anlayışını benimsediklerinden fiilin Allah'tan sâdir olmasını zorunlu görürken kelâmcılar bunu zorunlu değil mümkün görmüşlerdir (a.g.e., a.y.). Ayrıca filozoflar âlemin kadîm olduğu görüşünü benimsemiştir. Kelâmcılar ise bu sıfatların bir arada bulunmasından sonra fiilin ortaya çıktığını savu-

nup âlemin sonradan ve yoktan yaratıldığını söylemiştir (*Telhîşü'l-Muhaşşal*, s. 269-270). Tûsî, ilim sıfatı konusunda da Meşşâî geleneğiyle kelâm geleneği arasında uzlaşmacı bir yol izlemiştir. Bunu özellikle Allah'ın cüz'ilere dair bilgisi hususunda ortaya koyduğu görülür. Allah'ın ilminin her şeyi kuşattığını belirten Tûsî, Meşşâîler'in de bu konuda farklı düşümediklerini kaydetmektedir. *el-Fuşûl'de* (s. 74-75) kendisi filozofları eleştirmesine rağmen diğer eserlerinde onların Allah'ın cüz'ileri bilmediği yolunda bir iddiaları bulunmadığını, insan bilgisiyle Allah'ın bilgisi arasındaki farka dikkat çekmek istemelerinden kaynaklanan yanlış anlaşılmanın söz konusu olduğunu belirtmektedir. Tûsî'ye göre Allah'ın cüz'î olan şeyleri küllî şekilde bildiğinin ileri sürülmesi tenzih gereğidir (*Ecvibetü mesâ'ili Faḥriddîn*, s. 44-46; *Ecvibetü mesâ'ili Şadriddîn el-Konevî*, s. 232-233). Tûsî, "Allah'tan başka kadîm yoktur" diyerek (*Tecrîdü'l-i'tikâd*, s. 120) âlemin kademi konusunda kelâmcıların görüşüne meyiletmekle birlikte, "Gerçek kıdem ve hudûsta zaman dikkate alınmaz" sözüyle (*a.g.e.*, s. 115) kelâmı İbn Sînâ felsefesinin arasını bulmaya çalışmaktadır. Zira İbn Sînâ da âlemin zaman yönünden değil kendi zâtı bakımından hâdis olduğunu kabul eder. Tûsî'nin -irade hürriyeti ve mükellefiyet konuları hariç- Allah'ın fiillerinin âdil olduğu hususunda Mu'tezile-Şîa çizgisinde durduğu söylenebilir (*el-Fuşûl*, s. 101-106). Nübüvvetle ilgili genel İslâmî görüşten farklı bir görüş ortaya koymazken imâmet konusunda İmâmîyye-İsnââşeriyye mezhebinin telakkilerini savunur (*a.g.e.*, s. 211-295).

Tecrîbî İlimlerdeki Yeri. Tûsî, İslâm dünyasında müsbet ilimlerin gelişmesinde büyük katkıları bulunan âlimlerden biridir. Onun öncülüğünde Merâğa Rasathânesi'nde yapılan çalışmalarda müsbet ilimler alanında önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Tûsî, o dönemde İslâm coğrafyasındaki seçkin ilim adamlarını ve müsbet ilimlerde uzmanlığı bulunanları rasathâneye davet edip onlara gerekli desteği sağlamış, Bağdat'ın Moğollar'ca yağmalanması sırasında kendisinin kurtardığı eserlerle İslâm dünyasının çeşitli yerlerinden getirttiği kitapları rasathâne'de toplayarak büyük bir kütüphane kurmuştur. Rasathâne, astronominin yanında aklî ve naklî ilimlerde çalışmalarını yürüten âlimlerin de bulunduğu bir kurumdu. Kutbüddin-i Şîrâzî ve Necmeddin Ali b. Ömer el-Kâtîbî gibi felsefe, kelâm ve mantık; Müeyyüddin el-Urdî ed-Dimaşkî gibi geometri ve

astronomi; Fahreddîn-i Merâgî ve İbn Ebû-Ş-Şükr el-Kurtubî gibi matematik; Fahreddîn-i Ahlâtî gibi tıp alanında uzman kişiler bu rasathâne'de faaliyetlerini rahatça yürütebiliyorlardı. Rasathâne'de Çin'den gelen Fau Mun Ji adlı bir astronom da çalışıyordu (İşkeverî, II, 418; Memmedbeyli, s. 59; Ballay, XXXVII/3 [1990], s. 390). Tûsî, bu âlimlerin yardımıyla astronomi kataloglarını içeren ve astronomi alanında en önemli eseri olan *Zic-i İlḥânî*'yi yazmaya başlamış, ancak ölümü yüzünden eser yarım kalmıştır. Onun dönemine kadar yazılan kataloglar içinde en gelişmiş olan bu çalışma başta Çin olmak üzere bütün Asya'da biliniyordu (Bakhtyar Husain Sidiqi, I, 565). *Zic-i İlḥânî* kataloglarında farklı takvimler üzerinde durulmuş, çeşitli yıldızların ve 256 şehrin koordinatları verilmiştir. Merâğa Rasathânesi'nde kullanılan astronomi aletlerinin birçoğu bizzat Tûsî tarafından icat edilmiştir. Bunların en önemlisi, bugün kullanılan teodolit aletinin daha basit bir örneği olup semt ve irtifa tayininde kullanılan "torquetum" adlı araçtır (Dilgan, s. 9). *Zic-i İlḥânî*'de Batlamyus'un yer merkezli sisteminin yanlışları gösterilmiş, yine yer merkezli başka bir sistemin tasarımı verilmiş, bu sistem Copernicus sistemine giden yolu açmıştır. Tûsî'nin geometri alanında da önemli çalışmaları vardır. Öklid'in *Elementler*'ine yazdığı *Tahrîru Öklidis* (*Tahrîrû'l-usûl*) adlı eser asırlarca kendi alanında en önemli çalışmalardan biri olarak ün yapmıştır. Hatta Sir Lanuckneri'nin XVIII. yüzyılda uzay hendesesi Nasîrüddîn-i Tûsî'nin düzlem hendesesi prensiplerinden beşinci prensip üzerine kurduğunu söyleyen bilim adamları vardır (M. Rızâ el-Hakîmî, s. 48). Tûsî, Öklid'in beşinci postulatı olan "koşutlar postulatı"nın yeterince doyurucu bulunmamış ve onu "Tûsî postulatı" diye tanınan başka bir şekilde ortaya koymuş, bu postulatı kanıtlamada başarılı olamamışsa da postulatının ne olduğunun açıklığa kavuşmasına ve Öklid dışı geometrilerin ortaya çıkmasına öncülük etmiştir (Al-Daffa-Stroyls, IV/1 [1981], s. 1-41). Tûsî'nin, İslâm dünyasında trigonometriyle ilgili ilk müstakil çalışma olan *Şeklü'l-kattâ'* adlı eseri sayesinde trigonometri astronomiden ayrılmış ve matematiğin bir dalı olarak değerlendirilmeye başlanmıştır. Altı trigonometrik fonksiyonları kullanan Tûsî düzlemsel ve küresel üçgenlerin çözümünü uğraşmıştır. Ayrıca bir çember içinde yuvarlanan başka bir çember üzerindeki noktanın geometrik yerine ilişkin verdiği sonuç, 300 yıl son-

ra Gerolamo Cardano ve Mikolaj Copernicus gibi bilginler tarafından kullanılmıştır. Tûsî'nin cebir alanına da önemli katkıları olmuştur (Dönmez, s. 194).

Eserleri. Nasîrüddîn-i Tûsî'nin eserlerinin sayısı konusunda çeşitli araştırmalarda farklı neticeler elde edilmekle birlikte onun 150 civarında telifi bulunduğunu söylemek mümkündür (Safedî, I, 181; Ziriklî, VII, 257-258; Demirkol, s. 17-28). Tûsî'nin eserleriyle ilgili müstakil çalışmalar bulunmaktadır. Bunlardan en kapsamlısı Muhammed Takî Müderris Razavî'nin *Aḥvâl ve Âşâr-i Hâce Nasîrüddîn-i Tûsî* adlı eseridir (bk. bibl.). Muhammed Müderris Zencânî'nin *Sergüzeşt ve 'Aḳâ'id-i Felsefî-i Hâce Nasîrüddîn-i Tûsî* adlı çalışmasında da (Tahran 1379 hş.) eserleri hakkında bilgi verilmiş, çalışmada Tûsî'nin eserleri konularına göre tasnif edilmiştir. Azerbaycan İlimler Akademisi doğumunun 800. yılında Tûsî'nin eserlerini, buldukları kütüphaneleri tanıtan ve çeşitli dillerde Tûsî hakkında yazılan kitap ve makalelerin listesini ihtiva eden bir kitap neşretmiştir (*Xâce Nasîreddin Tûsî: Bibliografya*, Bakü 2004). Benzer bir çalışmayı Seyyid İbrâhim Eşk Şîrîni, Hasan Rahmânî, Elizabeth Alexandrin ve Sergei Tourkin ortaklaşa yapmıştır (bk. bibl.).

A) Kelâm. 1. Tegrîdü'l-i'tikâd*. *Tegrîdü'l-keâm* diye de anılan ve felsefî kelâmın ilk örneklerinden olan eser üzerine yazıldığı dönemden itibaren İbnü'l-Mutahhar el-Hillî, Şemseddin Mahmûd Abdurrahman el-İsfahânî ve Ali Kuşçu gibi âlimler tarafından 200 civarında şerh, hâşîye ve ta'likât yazılmıştır. Eserin başta M. Cevad Hüseyinî Celâlî'nin tahkiki olmak üzere (Kum 1407/1986) birçok neşri bulunmaktadır. **2. Telhîşü'l-Muhaşşal.** Fahreddin er-Râzî'nin önceki filozof ve kelâmcıların görüşlerini özetlediği *Muhaşşalü efkârî'l-müte'addimin ve'l-müte'aḥḥirin* adlı kitabının tenkitli bir şerhi olan eser *Naḳdü'l-Muhaşşal, Şerḥu'l-Muhaşşal* ve *Telhîşü'l-ilmî'l-keâm* gibi adlarla da tanınmıştır (Razavî, s. 446; Hânsârî, VI, 304). *Telhîşü'l-Muhaşşal* (Kahire 1323, *el-Muhaşşal* ile birlikte; Kahire, ts.), Tûsî'nin kelâm ve felsefe alanındaki otuz risâlesiyle birlikte Abdullah Nûrânî editörlüğünde neşredilmiştir (Beyrut 1405/1985). **3. Kavâ'idü'l-'aḳâ'id.** Genel kelâm konularının tasvirî şekilde incelendiği muhtasar bir eserdir (nşr. Abdullah Nûrânî, *Telhîşü'l-Muhaşşal* içinde, Beyrut 1405/1985; nşr. Ali Hasan Hâzim, Beyrut 1413/1992). **4. el-Fuşûl.** Tûsî'nin kelâm alanında Farsça telif ettiği eser Rükneddin Muhammed

TÜSÎ, Nasîrüddin

b. Ali el-Cürçânî tarafından 728 (1328) yılında Arapça'ya tercüme edilmiştir (Hân-sârî, VI, 313). Süleymaniye Kütüphanesi'nde bir nüshası bulunan eser (Şehid Ali Paşa, nr. 2816, vr. 49-60), Abdullah Ni'met'in *el-Edilletü'l-celiyye fî Şerhi Fuşûli'n-Naşîriyye* (Beirut 1986) ve Mikdâd b. Abdullah es-Süyûrî'nin *el-Envârü'l-Celâliyye fî Şerhi'l-Fuşûli'n-Naşîriyye* (nşr. Ali Hâcî Âbâdî – Abbas Celâlî Niyâ, Meşhed 1420/1999) adlı eserleri içinde yayımlanmıştır. 5. *İsbât-ı Vâcib Risâleleri*. Tûsî'nin, isbât-ı vâcib konusunda öğrencisi Necmeddin Ali b. Ömer el-Kâtîbî ile yazışmalarından ibaret olan iki risâlesi bulunmaktadır. Risâleleri Fuat Sezgin İspanyolca tercümeleriyle birlikte (Frankfurt 2000), Muhammed Hasan Âl-i Yâsîn *el-Mutârahât felsefiyye* adıyla (Bağdat 1956) neşretmiştir. Müellifin aynı konuda *Burhân fî İsbâtı'l-Vâcib* adlı tek sayfalık bir risâlesi (*Telhişü'l-Muḥaṣṣal* içinde, Beirut 1405/1985) ve *Mecmû'a-i Resâ'il-i Hâce Naşîrüddîn-i Tûsî* içinde neşredilen (Tahrân 1335 hş., s. 1-7) Farsça bir isbât-ı vâcib risâlesi daha bulunmaktadır. 6. *Risâletü'l-İmâme*. İmâmîyye Şîası'nın imâmet anlayışını savunmak için telif edilen risâle (nşr. Muhammed Takî Dâneşpejûh, Tahrân 1335/1916; nşr. Abdullah Nûrânî, *Telhişü'l-Muḥaṣṣal* içinde, 1405/1985), Hasan Onat tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir (*AÜİFD*, XXXV [1996], s. 179-191). 7. *Risâle-i Cebr ve Kader* (*Mecmû'a-i Resâ'il-i Hâce Naşîrüddîn-i Tûsî* içinde, Tahrân 1335 hş., s. 8-27). Müellifin İsmâîlîler'in himayesinde bulunduğu dönemde kaleme alınmıştır. 8. *Ef'âlü'l-'İbâd beyne'l-cebr ve't-tefvîz* (*Telhişü'l-Muḥaṣṣal* içinde, s. 477-478). 9. *Eḳallü mâ yecibü'l-'İtikâdü bih* (*Risâle-i 'İtikâdiyye*). Her müslümanın inanması gereken temel itikadî konuları içeren bir risâledir (*Telhişü'l-Muḥaṣṣal* içinde, s. 471-472). 10. *el-Muḳnî'a fî evvelî'l-mevcûdât*. Risâlede tevhid, adl, nübüvvet, imâmet, meâd gibi İmâmîyye inanç esasları kısaca ele alınmıştır (*Telhişü'l-Muḥaṣṣal* içinde, s. 473-474).

B) Felsefe, Mantık ve Ahlâk. 1. *Şerḥu'l-İşârât (Ḥallü müşkilâtı'l-İşârât)*. İbn Sînâ'nın *el-İşârât ve't-tenbihât* adlı eseri üzerine yazılmış en önemli şerhlerden biridir. Tûsî İsmâîlîler'in kalesinde iken yazdığı bu şerhi 644 yılının Safer ayında (Haziran-Temmuz 1246) tamamlamıştır. Kitap üzerine başta Hillî ve Kutbüddin er-Râzî olmak üzere birçok müellif tarafından hâşîye ve ta'lik yazılmış, eserin muhtelif basmaları yapılmıştır (İstanbul 1290; Leknev

1293, 1297; nşr. Süleyman Dünyâ, I-IV, Kahire 1948-1949, 1960; Beirut 1413/1993; nşr. Kerîm Feyzî, Kum 1383 hş.). 2. *Muşâri'u'l-Muşâri'*. Şehristânî'nin varlık, isbât-ı vâcib, tevhid, sudûr, Allah'ın ilmi ve nübüvvetin ispatı gibi konularda İbn Sînâ'ya karşı eleştirilerini içeren *Muşâra'atü'l-felâsife* adlı eserine reddiyedir (nşr. Hasan Muizzî, Kum 1405/1985). 3. *Ahlâk-ı Nâşîrî**. Tûsî, bu Farsça eserini Kuzistan'ın İsmâîlî hâkimi Nâsîrüddin Abdürrahîm b. Ebû Mansûr Muhteşem'in isteği üzerine kaleme alıp ona ithaf etmiştir (Kalküta 1269/1853; Tahrân 1356 hş.). Eseri, A. Vahap Taştan ve Habil Nazlıgöl Azerbaycan Türkçesi'nden (Ankara 2005), Anar Gafarov ve Zaur Şükürov aslından (İstanbul 2007) Türkçe'ye çevirmiştir. 4. *Esâsü'l-İktibâs* (Tahrân 1375 hş.). Bu Farsça mantık kitabını Molla Hüsrev Arapça'ya tercüme etmiştir. 5. *Ta'dilü'l-mi'yâr fî naḳd-i Tenzilî'l-efkâr*. Mantıkla ilgili olup Esîrüddin el-Ebherî'nin eseri üzerine yazılmıştır (*Mantık ve mebahîşü'l-elfâz: Mecmû'a-i Mütûn ve Maḳâlât-ı Taḥḳîki* içinde, nşr. Mehdi Muhakkik, Tahrân 1353 hş., s. 137-248). 6. *Tecridü'l-mantık* (Beirut 1408/1988). Esere İbnü'l-Mutahhar el-Hilî'nin *el-Cevherü'n-naḳid* adlı çalışması başta olmak üzere birçok şerh yazılmıştır. 7. *Ecvibetü sü'âlâti Rükniiddîn el-Esterâbâdî* (*Mantık ve mebahîşü'l-elfâz, Mecmû'a-i Mütûn ve Maḳâlât-ı Taḥḳîki* içinde, s. 249-275). 8. *Ahlâk-ı Muhteşemî*. Mukaddimesinde de belirttiği gibi Tûsî'nin telifi olmayıp Nâsîrüddin b. Muhteşem'in âyet, hadis, Ehl-i beyt'e dair haberlerle İsmâîlî önderlerinin sözlerinden oluşturduğu ahlâkla ilgili kitabının Tûsî tarafından tamamlanmış Farsça tercümesidir (nşr. Muhammed Takî Dâneşpejûh, Tahrân 1361 hş., 1377 hş.). 9. *er-Risâletü'n-Naşîriyye*. Ahlâkla ilgilidir (*Telhişü'l-Muḥaṣṣal* la birlikte, Beirut 1405/1985, s. 501-506). 10. *el-Mürâselât beyne Şadriddîn Konevî ve Naşîridîn eṭ-Tûsî*. Bu felsefi yazışmaların Tûsî'ye ait olmadığına dair bazı iddialar bulunmaktaysa da (Bayram, bk. bibl.) bunlar kaynaklarca doğrulanmamıştır (Razavî, s. 493-497). Yazışmalar Konevî'nin Tûsî'ye varlık, mahiyet ve bunlar arasındaki ilişki, sudûr ve nefis gibi konulardaki sorularıyla Tûsî'nin bunlara Meşşâî felsefesi açısından verdiği cevaplardan oluşmaktadır. Eser Gudrun Schubert (*Mürâselât beyne Şadriddîn Konevî ve Naşîridîn eṭ-Tûsî: Annaherungen der mystisch philosophische briefwechsel zwischen Şadr ud-Din Qonawi und Naşir ud-Din-i Tûsî*, Beirut 1416/1995, *Risâletü'l-muḥaṣṣal* ve er-

Risâletü'l-hâdiyye adlı eserleriyle birlikte) ve Abdullah-ı Nûrânî (*Ecvibetü'l-mesâ'ili'n-Naşîriyye*, Tahrân 1373 hş.) tarafından yayımlanmış, Ekrem Demirli bunları Türkçe'ye çevirmiştir (İstanbul 2002). Ayrıca Tûsî'nin bazı felsefi risâleleri *Telhişü'l-Muḥaṣṣal* la birlikte neşredilmiştir (Beirut 1405/1985). Tûsî'ye *Sevr ve sülûk* (nşr. Seyyid Celâl Hüseyinî Bedahşânî, London 1998), *Ravza-yı Teslim* (*Taşavvurât*) (İng. trc. ve nşr. Vladimir Ivanov, Leiden 1950; S. J. Badakhchani, London 2005; Fr. trc. Christian Jambet, Paris 1996) adlı iki eser daha isnat edilmektedir. İsmâîlîler'in kalesinde iken bu mezhebi savunmak için yazdığı ileri sürülen bu kitapların ilkinde İsmâîlîlik'le biten kendi hayat hikâyesini anlatmış, ikincisinde bu mezhebin görüşlerini felsefi dille açıklamıştır.

C) Riyâzî İlimler. *Mecmû'u'r-resâ'il* (I-II, Haydarâbâd 1359). *Mecmua* içinde şu risâleler bulunmaktadır: *Tahrîrü'l-Muḳ-tayât li-Öḳlîdis*, *Tahrîrü'l-Üker li-Savizusyus*, *Tahrîru Kitâbi'l-Kureti'l-müteḥarrike li-Otologus* (Autolykos), *Tahrîru Kitâbi'l-Mesâkin li-Savizusyus*, *Tahrîrü Kitâbi'l-Menâzir li-Öḳlîdis*, *Tahrîru Ma'rifeti'l-mesâhati'l-eşkal li-Benî Mûsâ: Muhammed ve'l-Hasan ve Ahmed*, *Tahrîru Kitâbi'l-Meḥzûzât li-Arşimedis* (Archimedes), *Tahrîru Kitâbi'l-Küre ve'l-üstuvâne li-Arşimedis* (Archimedes), *Tahrîru Kitâbi'l-Mefrûzât li-Şâbit b. Kurre*, *er-Risâletü'ş-Şâfiyye*. Bunlardan başka müellifin *Cevâmî'u'l-ḥisâb bi't-taḥt ve't-türâb* (nşr. Ahmed Selîm Saîdân, *Mecelletü'l-ebḥâs*, XX/2, Beirut 1967, s. 91-164; XX/3, s. 213-292), *Tahrîru Kitâbi'l-Eşkalî'l-küreviyye li-Menâlavus* (Menelaos) (*A Collection of Mathematical and Astronomical Treatises as Revised by Nasiraddin at-Tusi Second Part* içinde, nşr. Fuat Sezgin, Frankfurt 1998, s. 1-148) adlı eserleri ve *Şeklü'l-qaṭṭâ'* (*Kitâb fî shakl al-qaṭṭâ'*) başlıklı bir çalışması (nşr. Fuat Sezgin, Frankfurt 1998) vardır. Çeşitli eserlerde Tûsî'ye *Tahrîrü'l-Mecisî li-Baḥlam-yus*, *Tahrîrü'l-Üker li-Mânâlavus*, *Tecridü'l-hendese*, *Tahrîru Terbî'd-dâ'ire li-Arhimedis*, *Risâle der Ahvâl-i ḥuṭûti'l-münḥaniyye*, *Risâle-i Red ber Müşâdere-i Öḳlîdis*, *el-Cebr ve'l-muḳâbele*, *Risâle der Bâb-i Kible-i Tebriz*, *Maḳâle-i Arşimides der Teksîr-i Dâ'ire* gibi risâleler nisbet edilmektedir (Safedî, I, 181; Ziriklî, VII, 257; M. Takî Müderris Razavî, s. 364, 369, 557-558).

D) Astronomi. 1. *Mecmû'u'r-resâ'il* (I-II, Haydarâbâd 1359). Eserde şu risâleler yer almaktadır: *Tahrîru Kitâbi Cirme-*

yi'n-neyyireyn li-Aristarhos (Arisarchos), *Tahrîru Kitâbi't-Tulû' ve'l-gurûb li-Otologus* (Autolycos), *Tahrîru Kitâbi Zâhirâtî'l-felek li-Öklîdis*, *Tahrîru Kitâbi'l-Meţâlî' li-İsklâvus* (Hypsicles), *Tahrîru Kitâbi'l-Eyyâm ve'l-leyâlî*. **2. Zic-i İlâhî-nî***. Tûsî'nin astronomi alanında en önemli çalışmasıdır. **3. Muhtaşar fi 'ilmi't-tencîm ve ma'rifeti't-taqvîm** (*Risâle-i Si Fasîl*). Eseri Ahmed-i Dâî *Tercüme-i Eşkâl-i Nasîr-i Tûsî* başlığıyla Türkçe'ye çevirmiş (sadeleştirenlerin önsözü, s. 1), bu çeviriyi Tahir Nejat Gencan ve Muammer Dizer sadeleştirmiştir (İstanbul 1984). Kaynaklarda Tûsî'nin şu eserleri de zikredilmektedir: *Zübdetü'l-İdrâk fi hey'eti'l-eflâk*, *Risâle der Beyân-ı Şubh-i Kâzib*, *Risâle der Tahkîk-i Kavş ve Kuzah*, *Tezki-retü'n-Naşîriyye fi'l-hey'e*, *Şerhu's-Şemere fi ahkâmî'n-nücûm li-Batlamyus*, *Risâle fi in'ikâsi's-şu'â'ât*, *Bîst Bâb der Ma'rifet-i Usturlâb*, *İhtiyârâtü Mesîrî'l-kamer*, *Şerh-i Mu'îniyye*, *Ta'vîm-i 'Alâ'i*, *Kitâbü'l-Bârî der 'İlm-i Ta'vîm*, *Tahşîl der 'İlm-i Nücûm* (M. Takî Müderris Razavî, s. 388-390, 399-406, 413-420, 561-563, 566-567). Bu eserlerin bazıları üzerine Kutbüddîn-i Şîrâzî, Fethullah eş-Şîrvânî, Bircendî ve Nizâmeddin en-Nîsâbüri gibi âlimler şerh yazmıştır.

E) Diğer Eserleri. *Cevâhirü'l-ferâ'iz* (*el-Ferâ'iz 'alâ mezhebi Ehli'l-beyt*, *el-Ferâ'izü'n-Naşîriyye*) (a.g.e., s. 529-530; *Xâce Nasîreddin Tûsî: Bibliografya*, s. 29), *Tefsîru sûreti'l-'Aşr* (*Telhişü'l-Muhasşal* içinde, s. 520); *Evşâfî'l-eşrâf** (nşr. Seyyid Mehdî Şemseddin, Tahran 1377 hş.); *Ecvibetü mesâ'ili't-tıbbiyye* (*Ecvibetü'l-mesâ'ili'n-Naşîriyye* içinde, s. 155-172) (kaynaklarda Tûsî'ye *Kavâninü't-tıbb*, *Havâşî 'alâ Külliyyâtü'l-Kânün ve Davâbitü't-tıbb* adlı risâleler de atfedilmektedir, Safedî, I, 181; M. Takî Müderris Razavî, s. 554-555); *Mi'yârü'l-eş'âr* (*Şîr ve Şâ'ir der Âşâr-i Hâce Nasîreddin-i Tûsî* içinde, nşr. Muazzame İkbâlî, Tahran 1379 hş., s. 159-415) (bundan başka müellif, İbnü'l-Mukaffa'dan Farsça'ya *Tercemetü'l-Edebi'l-veciz li'l-veledi's-şagîr*'i çevirmiştir; *Ahlâk-ı Muhteşemî* içinde, Tahran 1377 hş., s. 495-559); *Kitâbü'l-Vâfi fi'l-kavâfi ve'l-makâmât* (Hânsârî, VI, 304-306; M. Takî Müderris Razavî, s. 583, 587); *Tansûk-nâme-i İlâhî: Cevâhîrnâme* (Azerbaycan Türkçesi'ne trc. Qafar Kendli, Bakü 1984).

Müellifin diğer risâleleri de şunlardır: *Ma'kâle fi tezâ'ili emiri'l-mü'minin 'Alî* (*Ahlâk-ı Muhteşemî* içinde, nşr. M. Takî Dânişpejûh, Tahran 1377 hş., s. 571-577);

Risâle der Resm ve Â'in-i Pâdişâhî (*Mecmû'a-i Resâ'il-i Hâce Nasîruddin-i Tûsî* içinde, Tahran 1335 hş., s. 28-35); *Âdâbü'l-müte'allimîn* (trc. Yahyâ el-Haşşâb, *MMMA* [Kahire] içinde, III/2, [1377/1957], s. 267-284; *Nâme-i Ferheng*, Tahran 1376 hş., IV, 190-195); *Cevâbü Risâleti Kâdî'l-Bahreyn* (*Ecvibetü'l-mesâ'ili'n-Naşîriyye* içinde, s. 277); *Risâle-i Hâce Nasîrüddin-i Tûsî be Hâce Recâ'i Buzluk* (*Ecvibetü'l-me-sâ'ili'n-Naşîriyye* içinde, s. 278); *Ma'kâle der Mûsîkî* (*Risâle fi 'ilmi'l-Mûsîkâ* adıyla da bilinen ve tek nüshası Paris Bibliothèque Nationale'de bulunan [nr. 2466] risâleyi Fazlı Arslan Türkçe'ye tercüme etmiştir ["Nasîruddin et-Tûsî ve Mûsîkî Risâlesi", *Dini Araştırmalar*, sy. 26 [Ankara 2006], s. 317-335]); *Kitâbü't-Teshîl fi'n-nücûm; Sâkinâme; Kânunnâme; Âdâbü'l-bahş; Risâle fi ahkâmî'l-kef; Risâle der Ni'methâ ve hüshâ ve lezzethâ; Zeylû Cihângüşâ: Vâkı'atü Bağdâd* (M. Takî Müderris Razavî, s. 535, 571, 588, 592); *Risâle fi'r-reml* (*er-Risâletü's-sultâniyye fi'r-reml*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 3797, vr. 91-96; Yenica-mi, nr. 11-76, vr. 265-270); *Risâle-i İstihrâc-ı habâyâ; Hîlâfetnâme-i İlâhî; Serî'atü'l-eşer fi encâhî'l-makâşid ve keşfi'l-mülemmât* (M. Takî Müderris Razavî, s. 537-540; Hânsârî, VI, 304); *Şalavât-ı Şerîfe Ber Devâzdeh İmâmân* (Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 2673, vr. 8-13); *Urûz* (Safedî, I, 181).

Tûsî hakkında Türkiye'de yapılan çalışmaların bir kısmı şöylece sıralanabilir: Nihat Keklik, *İslâm Dünyasında Tasavvuf ve Felsefe Arasındaki Hesaplaşmalar: Sadraddin Konavî ve Nasiraddin Tûsî Felsefeleri* (1962, doçentlik tezi); Fahrettin Olguner, *Üç Türk-İslâm Mütefekkeri İbn Sinâ, Fahreddin Râzî, Nasîreddin Tûsî Düşüncesinde Varoluş*, Murat Demirkol (bk. bibl.); Agil Şirinov (bk. bibl.); Anar Gafarov, *Nasîrud-din Tûsî'nin Ahlâk Felsefesi* (2009, AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü); Azime Şimşek, *Nasîreddin Tûsî'nin Ahlâk ve Eğitimi Anlayışı* (yüksek lisans tezi, 2005, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü). Tûsî'nin müsbet ilimlerdeki yeriyi ilgili olarak Hamit Dilgan'ın bir çalışması bulunmaktadır (bk. bibl.).

BİBLİYOGRAFYA :

Nasîrüddin-i Tûsî, *el-Fuşûl* (Abdullah Ni'me, *el-Edilletü'l-celiyye fi şerhi Fuşûli'n-Naşîriyye* içinde), Beyrut 1986, s. 65, 74-75, 101-106, 211-295; a.mlf., *Ecvibetü mesâ'ili Fahreddin Muhammed b. 'Abdillâh Beyârî* (a.mlf., *Ecvibetü'l-mesâ'ili'n-Naşîriyye* içinde), Tahran 1383 hş., s. 44-46; a.mlf., *Ecvibetü mesâ'ili Şadriddin el-Konevî* (a.e. için-

de), s. 230-233; a.mlf., *Mesâ'ilü Nasîrid-din et-Tûsî 'an Şemsiddin el-Hüsevsâhî* (a.e. içinde), s. 268; a.mlf., *Şerhu Mes'eleli'l-ilm* (a.e. içinde), s. 98-100; a.mlf., *Telhişü'l-Muhasşal*, Beyrut 1405/1985, s. 269-270, 339; a.mlf., *Qavâ'idü'l-akâ'id* (*Telhişü'l-Muhasşal* içinde), s. 445, 453; a.mlf., *Ef'âlü'l-ibâd beyne'l-cebr ve'l-tef-vîz* (a.e. içinde), s. 269-270, 477-478; a.mlf., *Risâletü'l-İmâme* (a.e. içinde), s. 424-433; a.mlf., *Risâle fi isbâti nefsi'l-emr*, Beyazıt Devlet Ktp., nr. 8038, vr. 35^b-36^a; a.e.: *Risâle fi isbâti'l-akl'l-mufârk* (*Telhişü'l-Muhasşal* içinde), s. 479-481; a.mlf., *Risâle fi isbâti vâcibi'l-vücûd*, Frankfurt 2000, I-II, tür.yer.; a.mlf., *Muşârî'u'l-Muşârî'* (nşr. Hasan el-Muazzî), Kum 1405/1985, s. 83; a.mlf., *Risâle-i Cebr ve Kader* (*Mecmû'a-i Resâ'il-i Hâce Nasîrüddin-i Tûsî* içinde), Tahran 1335 hş., s. 8-27; a.mlf., *Şerhu'l-İşârât*, Kum 1383 hş., I, 75-77; II, 20-25; III, 98, 202-205, 331, 335-338; a.mlf., *Tecridü'l-İ'tikâd* (nşr. M. Cevâd el-Hüseynî), Kum 1407/1986, tür.yer.; ayrıca bk. neşredeninin girişi, s. 39-68; a.mlf., *Exlâqî Nâsîrî* (trc. Rahim Sultanov), Bakü 1980, tercüme edenin girişi, s. 5; a.mlf., *Muhtasar fi ilm et-Tencîm ve Ma'rifet et-Takvîm: Risâle-i Si Fasîl* (trc. Ahmed-i Dâî, s. nşr. Tahir Nejat Gencan – Muammer Dizer), İstanbul 1984, sadeleştirenlerin önsözü, s. 1; Ebû'l-Berekât el-Bağdâdî, *el-Mu'teber fi'l-hikme*, İsfahan 1379 hş., II, 27; Sühreverdi el-Maklûl, *el-Mu'tarâhât* (*Mecmû'a-i Muşannefât-i Şeyh-i İsrâk* içinde, nşr. H. Corbin), Tahran 1373 hş./1933, I, 25-26; Fahreddin er-Râzî, *Kelâm'a Giriş [Muhasşal]* (trc. Hüseyin Atay), Ankara 2002, s. 164; İbnü'l-İbrî, *Târîhu'z-zamân* (nşr. İshak Ermele), Beyrut 1986, s. 330; Reşîdüddin Fazlullâh-i Hemedânî, *Câmi'u'l-tevârih* (nşr. Behmen Kerîmî), Tahran 1362 hş., II, 696, 718; İbnü'l-Fuvâtî, *el-Havâdisü'l-câmi'a* (nşr. Mehdî en-Necm), Beyrut 1424/2003, s. 245, 269; İbnü'l-Mutahhar el-Hillî, *Keşfü'l-murâd fi şerhi Tecridü'l-İ'tikâd* (nşr. Hasan Hasanzâde Âmulî), Kum 1425, s. 393-394; Yünîni, *Zeylû Mir'âti'z-zamân*, Haydarâbâd 1374/1954, III, 79; Takîyüddin İbn Teymiyye, *Minhâcü's-sünne* (nşr. M. Reşâd Sâlim), Riyad 1406/1986, III, 445-449; Zehabî, *Târîhu'l-İslâm: sene 671-680*, s. 114-115; Mûstevfî, *Târîh-i Güzide* (Browne), s. 811; İbn Kayyim el-Cevziyye, *İğâsetü'l-lehfân* (nşr. Beşîr M. Uyûn), Dimaşk-Beyrut 1414/1994, II, 679; Safedî, *el-Vâfi*, I, 112, 181, 183; Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (nşr. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türkî), Cize 1419/1998, XVII, 514; Bedreddin el-Aynî, *İ'kdü'l-cümân* (nşr. Muhammed Muhammed Emîn), Kahire 1408/1988, II, 124-125; Hamza b. Ahmed İbn Sebât, *Târîh: Şıdku'l-aḥbâr* (nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî), Trablus 1413/1993, s. 436; Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'ade*, I, 28; Mirzâ Muhammed b. Süleyman Tünükâbünî, *Kışaşü'l-'ulemâ'*, Tahran 1396, s. 368-369, 378-380, 381; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, V, 339; Kutbüddin Muhammed b. Ali ed-Deylemî el-İşkeverî, *Mahbûbü'l-kulûb: el-Makâletü's-sâniye* (nşr. Hâmid Sidkî – İbrâhim ed-Dîbâcî), Tahran 1424/2003, II, 415-419; Abdullah Efendi el-İsfahânî, *Riyâzû'l-'ulemâ' ve ḥiyâzû'l-fuzalâ'* (nşr. Ahmed el-Hüseynî), Kum 1401, s. 159; İbnü'l-Gazzî, *Divânü'l-İslâm* (nşr. Seyyid Kesrevî Hasan), Beyrut 1411/1990, IV, 308; İbn Usfûr el-Bahrânî, *Lü'lü't-tûl-Bahreyn* (nşr. M. Sâdik Âl-i Bahrülülûm), Beyrut 1406/1986, s. 246-247; Hânsârî, *Rauzâtü'l-cennât* (nşr. Esedullah İsmâiliyyân), Kum 1392/1972, VI, 300, 304-306, 313, 414; Zirikî, *el-A'lâm*, VII, 257-258; Zekî Velîdi Togan, "Mecmû'a-i Resâ'il-i Riyâziyye der Kü-

TÛSÎ, Nasîrüddîn

tübhâne-i Mağnisa ke Hod Hâce Naşîrüddîn-i Tûsî Cem' Kerde Bûd", *Yâdnâme-i Hâce Naşîrüddîn-i Tûsî* (nşr. Zebîhullah Safâ), Tahran 1336 hş., I, 1-18; Hamit Dilgan, *Büyük Türk Âlimi Nasîred-dîn Tûsî*, İstanbul 1968, s. 9; Abdülemir el-A'sem, *el-Feylesûf Nasîrüddîn et-Tûsî*, Beyrut 1980, s. 78-95; H. Memmedbeyli, *Muhammed Nasîred-dîn Tûsî*, Bakü 1980, s. 35, 59, 74-75; Ferman Eyvazov, *Dahi Âlim ve Filozof*, Bakü 1981, s. 18; Bakhtyar Husain Siddiqi, "Nasîr al-Din Tusi", *A History of Muslim Philosophy* (ed. M. M. Sharif), Karachi 1983, I, 565; Abbas el-Kummî, *el-Künâ ve'l-ekâb*, Beyrut 1403/1983, I, 250, 252; Hasan el-Emîn, *Müstedrekâtü 'A'yânî's-Şî'a*, Beyrut 1408/1987, I, 200-206; M. Takî Müderris Razavî, *Ahvâl ve Âşâr-ı Hâce Naşîrüddîn-i Tûsî*, Tahran 1370 hş., tür.yer.; M. Rizâ el-Hakîmî, *İslâm Bilim Tarihi* (trc. Hüseyin Arslan), İstanbul 1999, s. 48; Seyyid İbrâhim Eşk Şîrîni v.dğr., "Kitâbşî-nâsî-yî Hâce Naşîreddin-i Tûsî", *Dânişmend-i Tûs* (nşr. Nasrullah Pürcevâdî - İfivâ Vesel), Tahran 2000, s. 71-118, 207-213, 215-218; Ali Dönmez, *Matematiğin Öyküsü ve Serüveni "Dünya Matematik Tarihi Ansiklopedisi": Matematik Sözlüğü*, İstanbul 2002, s. 194, 251; *Xâce Nasîreddîn Tûsî: Bibliografya*, Bakü 2004; Süheyl el-Hüseyinî, *el-Hâce Naşîrüddîn et-Tûsî*, Beyrut 2005, s. 88-114; Agil Şîrinov, *Nasîruddin Tûsî'de Varlık ve Ulûhiyyet* (doktora tezi, 2007), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 242-252; Murat Demirkol, *Nasîruddin Tûsî'nin İbn Sinâcılığı* (doktora tezi, 2007), AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 17-28, 128; Mikail Bayram, "Sadreddin Konevî ile Hâce Nasîruddin Tûsî'nin Mektuplaştıkları İddiası Üzerine", *TD*, sy. 32 (1979), s. 11-28; Ali A. Al-Daffa-John Stroyls, "Nasîr al-Din al-Tûsî's Attempt to Prove the Parallel Postulate of Euclid", *Journal of Central Asia*, IV/1, Islamabad 1981, s. 1-41; U. Ballay, "The Astronomical Manuscripts of Nasîr al-Din Tûsî", *Arabica*, XXXVII/3, Leiden 1990, s. 389-390; R. Strothmann, "Tûsî", *IA*, XII/2, s. 132-133; J. Ruska, "Tûsî", a.e., XII/2, s. 133-134; H. Daiber, "al-Tûsî, Nasîr al-Din", *El²* (İng.), X, 746-750; F. J. Ragep, "al-Tûsî, Nasîr al-Din", a.e., X, 750-752.

AGİL ŞİRİNOV

İlimler Tasnifi, Psikoloji ve Ahlâk. İlimler tasnifi konusunda Tûsî müslüman filozofların Aristo'dan hareketle geliştirdiği, özellikle İbn Sînâ tarafından son şekli verilen geleneği esas almıştır. Tûsî, hem bilmeye hem yapmaya yönelik bir beşerî etkinlik olarak kavradığı felsefenin öncelikle nazarî ve amelî kısımlarına ayırdığı düşüncesini takip eder. Ona göre bu ayrımın ontolojik bir gerekçesi bulunmaktadır. Felsefe bütün varlıkların hakikat ve mahiyetlerine ilişkin bir ilim kabul edildiğine göre ilimler de varlık alanları dikkate alınarak tasnif edilecektir. Biri insan iradesinden tamamen bağımsız, diğeri insanların yönetimi ve uygulamalarına bağlı iki varlık alanı bulunduğuna göre felsefe de nazarî ve amelî diye iki kısma ayrılacaktır. Nazarî felsefe metafizik, matematik ve tabiat ilmi olmak üzere üç disiplini kap-

sar. Bu üç disiplinin her birinin alt dalları bulunmaktadır. İlahiyât ve ilk felsefe metafiziğin aslını teşkil eder. Bunlardan ilki Allah'ı tanıma ve O'na yakınlaşmayı; ikincisi varlıkları vahdet, kesret, vücûb, imkân, hudûs, kıdem gibi yönleriyle bilmeyi sağlar. Nübüvvet, şeriat, âhîret vb. konuların bilgisi metafiziğin alt disiplinlerini oluşturur (*Ahlâk-ı Nâşîrî*, s. 37-38). Fakat Tûsî, ilimlerin tasnifiyle ilgili *Aksâmü'l-İhikme* adlı başka bir risâlesinde İbn Sînâ'nın *Aksâmü'l-'ulûmî'l-'aqliyye*'sini izleyerek metafiziği "ilm-i ilâhî" diye adlandırmakta ve bu ilmin asıllarının vahdet, kesret, vücûb, imkân gibi genel kavramlar (el-umûrül-âmmeh) ve ilimlerin ilkeleri üzerine düşünme, Allah'ın varlığı ve birliğinin ispatı, ruhanî cevherlerin ispatı, mümkünlerin düzeni ve onların ilk ilkeye nisbetleri gibi konuları içeren beş kısımdan; alt disiplinlerinin ise nübüvvet ve meâd bölümlerinden meydana geldiğini belirtmektedir. Tûsî'nin metafizik konusundaki bu tasnifinin *Tecridü'l-i'tikâd* adlı eserinde de uygulandığı görülmektedir. Benzer bir uygulamanın Fahreddin er-Râzî'nin *el-Mebâhişü'l-meşrikiyye*'sinde mevcut olduğu göz önüne alınırsa her iki düşünürün bu konuyla ilgili olarak İbn Sînâ çizgisinde bulunduğu söylenebilir (*Aksâmü'l-İhikme*, s. 527-528; *Tecridü'l-i'tikâd*, s. 103-217, 297-310; krş. İbn Sînâ, *Aksâmü'l-'ulûmî'l-'aqliyye*, s. 72-73, 76-79; Fahreddin er-Râzî, *el-Mebâhişü'l-meşrikiyye*, I, 95-793; II, 465-557). **Matematiğe** gelince geometri, aritmetik, astronomi ve telif bu ilmin ana disiplinlerini; optik, perspektif, cebir, mukabele ve mekanik gibi ilimler de alt disiplinlerini oluşturur. Tabiat ilmi genel fizik, sema ve âlem, kevn ve fesad, meteoroloji, mineraloji, botanik, zooloji ve psikoloji olmak üzere sekiz ana disiplinden oluşur. Tıp, astroloji ve ziraat gibi ilimler bunun alt disiplinleridir (*Ahlâk-ı Nâşîrî*, s. 39-40).

Amelî felsefenin kapsamına giren ilimler ferde ve topluma ait olmak üzere ikiye ayrılır. İbn Sînâ'yı yakından izleyen Tûsî toplum ilmini ev halkından ibaret topluluğa ve şehir, vilâyet, bölge / ülke halkından ibaret topluluğa ait olmak üzere iki kısımda ele alır. Bu sebeple pratik felsefe ahlâk terbiyesi, ev idaresi ve devlet yönetimi olmak üzere üç bölümden meydana gelmektedir (*a.g.e.*, s. 37-41). Buna göre amelî hizmetini İbn Sînâ'da aldığı son şeklin Tûsî tarafından da benimsendiği söylenebilir. Öte yandan Tûsî'nin ilimler tasnifinde fıkha yer vermeyişi onun İbn Sînâ çizgisini sürdürdüğünü gösterir. Tûsî ilim-

ler tasnifinde insanı yanılığı ve hatalara düşmekten koruduğunu, teorik ve pratik ilimleri kazanmasında alet vazifesi gördüğünü düşündüğü (*Esâsü'l-İktibâs*, s. 5) mantık sanatına da yer vermektedir. Mantık ve onun bölümlerine ilişkin Fârâbî'deki tablo Tûsî'de mevcuttur. Dokuz bölümden oluşan ve Aristo'nun *Organon* adlı mantık külliyatından intikal eden bu tasnife göre mantığın kısımları İsbâgüçü, kategoriler (makulât), önermeler (ibâre), I. analitikler (kıyas), II. analitikler (burhan), topika (cedel), sofistika (mugalata), retorika (hitabet) ve poetikadan (şiir) ibarettir (*Aksâmü'l-İhikme*, s. 528). Tûsî'nin *Esâsü'l-İktibâs* ve *Tecridü'l-mantık* gibi eserleri İbn Sînâ'nın *eş-Şifâ*'daki bilgiler doğrultusunda kapsamlı açıklamalar içermektedir.

Psikoloji. Nasîrüddîn-i Tûsî psikoloji alanına hem metafizik hem de nefsin güçleri açısından girmekte, metafizik yönünden nefsin varlığı, mânevî bir cevher oluşu ve ölümsüzlüğü üzerinde durmaktadır. Tûsî, nefsin varlığını ispatlamak yerine İbn Sînâcı bir yaklaşımla onun apaçık bir gerçek olduğunu ve ispata ihtiyaç duymadığını kabul eder. Bu konuda insanın benlik bilincinden yola çıkarak İbn Sînâ'dan şu cümleyi aktarır: "Uyuyan uykusunda, uyanık uyanırken, sarhoş sarhoşken, ayık olan da ayıkken her şeyden gafil olabildiği halde kendi zatından hiçbir zaman gafil olmamaktadır." Şu halde nefis, herkesin "ben" diye işaret ettiği şeydir (*Ahlâk-ı Nâşîrî*, s. 49; *Fuşûl*, s. 176; krş. İbn Sînâ, *el-İşârât*, II, 343-344). İbn Sînâ'nın "uçan adam" örneğiyle de örtüşen bu açıklamaya göre nefis kendi kendini idrak eden basit (cismanî olmayan) bir cevherdir. Tûsî'nin bu konudaki delillerinden birincisi varlık itibarıyla cevherle araz arasında yaptığı ayrımı dayandır. Şöyle ki, arazın ayırıcı özelliği kendisinin taşıyıcısı olan diğer bir şeye yüklenmesidir. Halbuki cevher arazları yüklenen ve taşıyandır. İnsanın nefsi de akledirlerlerin sûretlerinin ve anlamlarının taşıyıcısı ve kabul edicisi olduğuna göre araz değil cevherdir (*Ahlâk-ı Nâşîrî*, s. 49-50), fakat cismanî bir cevher değildir. Zira cisim bir sûret ortadan kalkmadan başka bir sûreti kabul etmezken nefis çok sayıda bilgi formunu kabul edebilir; bütün sûretler tam ve yetkin şekilde nefiste kendini gösterir. İbn Sînâ gibi Tûsî de bu düşüncesini insanın eğitim ve öğrenim tecrüde zekâsının artacağı yolunda tecrübeye dayalı bir örnekle temellendirmektedir (*Tecridü'l-i'tikâd*, s. 157; krş. İbn Sînâ, *eş-Şifâ*, s. 166-171, 192; *Ahlâk-ı Nâşîrî*, s. 52).